

יונתן זקס

השותפות הגדולה

הדת, המדע והחיפוש אחר משמעות

מאנגלית: צור ארליך

תוכן העניינים

ix	דברי תודה
xi	מבוא

חלק ראשון: אלוהים והחיפוש אחר משמעות

3	פרק א	החיה מחפשת המשמעות
25	פרק ב	בשתי תודעות
45	פרק ג	שבילים מתפצלים
69	פרק ד	למצוא את אלוהים

חלק שני: מדוע זה חשוב?

93	פרק ה	מה אנו עלולים לאבד?
103	פרק ו	כבוד האדם
121	פרק ז	הפוליטיקה של החופש
137	פרק ח	מוסר
157	פרק ט	מערכות יחסים
177	פרק י	חיים בעלי משמעות

חלק שלישי: האמונה ואתגריה

205.....	פרק יא דרווין
231.....	פרק יב בעיית הרע
249.....	פרק יג כשהדת משרכת דרכיה
269.....	פרק יד למה אלוהים?
295.....	אחרית דבר: מכתב למדען אתאיסט
305...	נספח: מקורות יהודיים על בריאה, גיל העולם ואבולוציה
327.....	הערות
355.....	לקריאה נוספת
381.....	אודות המחבר

חלק ראשון

**אלוהים והחיפוש אחר
משמעות**

פרק א

החיה מחפשת המשמעות

לדעת תשובה לשאלה "מהי משמעות החיים האנושיים", פירושו להיות דתי. (אלברט איינשטיין¹)

השאלה לתכליתם של החיים אין לה קיום מחוץ למערכי הדת. (זיגמונד פרויד²)

להאמין באלוהים משמעו להבין את השאלה על משמעות החיים. להאמין באלוהים משמעו לראות שהעובדות בדבר העולם אינן סוף הסיפור. להאמין באלוהים משמעו למצוא שלחיים יש משמעות. (לודוויג ויטגנשטיין³)

אחרי שנפענח את כל התעלומות ונאבד את כל המשמעות, נישאר לבד, על חוף שומם. (טום סטופארד⁴)

שני סיפורים

סיפור ראשון: בראשית, לפני כ-13.7 מיליארדי שנים, התחוללה התפרצות אנרגיה אדירה, שממנה התהווה היקום בלי שום סיבה בכלל.

עם הזמן התגבשו כוכבים, ולאחר מכן כוכבי לכת, ואז, לפני 4.54 מיליארד שנה, נוצר כוכב לכת מסוים אחד שחיים עשויים להתקיים בו. 700 מיליון שנה לאחר מכן, חומר לא-אורגני נעשה אורגני. תאים החלו להשתכפל. צורות חיים החלו להופיע, תחילה פשוטות, ולאחר מכן בעלות מורכבות רבה והולכת. אחדות מהן שרדו; אחרות נעלמו. לבסוף התהוותה צורת חיים המסוגלת ליצור תבניות מורכבות של דיבור, וביניהן לשון עתיד והיכולת לשאול שאלות. לראשונה אי פעם, ישות כלשהי ביקום החזיקה ביכולת לדעת שהיקום קיים ושהוא עשוי היה גם שלא להתקיים, ולשאול: "למה הוא כאן? למה אנחנו כאן?" התהוותו של היקום הייתה כרוכה בסדרה של אירועים שסבירותם אפסית. אם אפילו אחד מהקבועים המתמטיים המגדירים את צורתו של היקום היה שונה במידה מזערית – ולו בסדר גודל של אחד למיליון – לא היו כוכבים, ולא פלנטות, ולא חיים. אילו הייתה התפתחות החיים שונה במקצת, אלמלא נכחדו הדינוזאורים למשל, לא היה הומו ספיינס, ומשום כך גם לא מודעות עצמית ולא ציביליזציה. אבל כל זה היה אקראי, עיוור, מקרה ותו לא. זה קרה. היקום נהיה. יום אחד הוא יחדל להיות. לשאלה "למה אנחנו כאן?", התשובה היא היא שתיקה.

אנחנו, בני המין הומו ספיינס, נפתים להאמין שלשאלות ולתשובות שלנו, לתקוותינו ולחלומותינו, יש איזושהי חשיבות. אין להם. הם מְבָדִים בתחפושת של עובדות. כל מה שיש לנו הוא תחושות, וגם הן אינן אלא תוצרי לוואי של האבולוציה. המחשבה, הדמיון, הפילוסופיה, האמנות – כולם מחזות בתיאטרון התודעה, שנועד להסיט את עינינו ולהסיח את דעתנו בעוד האמת נמצאת במקום אחר. שכן המחשבות אינן אלא דחפים חשמליים במוח, והמוח הוא רק פיסה מורכבת של בשר, רק אורגניזם. נפש האדם היא מבדה שיצר את עצמו. גוף האדם הוא אוסף של תאים המעוצב בידי גנים, רצפי-מולקולות נטולי תודעה שכל ייעודם הוא להשתכפל.

בני-האדם יכולים לכתוב רומנים, להלחין סימפוניות, לעזור לנזקקים ולהתפלל, אך כל זה הוא מעשה רוקם דקדקני של אשליה.

הם יכולים גם לדמיין שהם חיים על במה אל מול עינו הצופייה של האינסוף, אבל למעשה אין מי שצופה. אין מי שיצפה. אין שום חיים מודעים לעצמם בשום מקום אחר, לא ביקום ולא מחוצה לו. אין שום דבר מעבר להתחוללות האקראית. בני־האדם אינם חשובים יותר מהנמלים, ומבחינת הסתגלותם לסביבה הם אף פחותים מהן. הם באו, הם ילכו, ועקבותיהם תימחינה עד מהרה. למה אנחנו כאן? ככה.

סיפור שני: היקום זומן אל קיומו בידי האחד הנמצא מחוצה לו, האחד המיחיל אל ההווה, האחד שאת רצונו להביא דברים לכדי הוויה אנו מכנים אהבה. אחד זה הביא יקומים רבים אל הקיום. חלקם התפוצצו אל קיומם, ואז קרסו. אחרים המשיכו להתפשט, אך התפשטו כה מהר ששום התגבשות לכדי ריכוזים יציבים של חומר לא התאפשרה בהם. האחד חיכה לראות מה יקרה הלאה. לבסוף נוצרו ביקום הזה החיים והתפתחו, עד שהופיע יצור שאפשר לקיים עמו קשר.

האחד שלח מסרים אל היצורים הללו. תחילה אף לא אחד מהם הבחין בכך. אלפי שנים עברו, ובריות אלו, בני־האדם, המציאו במהלכן כלים, צדו, פיתחו חקלאות, ולבסוף בנו ערים והעמידו תרבויות. הם סיפרו סיפורים מסיפורים שונים כדי להסביר למה הם קיימים. סיפורים עתירי דמיון, היאים לילדותה של ציביליזציה. עד שלבסוף אדם אחד, אברהם, רועה שחי הרחק משאונה של העיר, הטה אוזן לדרמה, הטה אוזן במידה מספקת של סבלנות וקשב שאפשרה לאוזניו לקלוט מסר, לקלוט את המסר. אחד היה אברהם, והוא שמע את האחד.

די היה בכך כדי לשלוח אותו למסע. לאן, למה, לאיזו תכלית – על כל אלה היו לו רק תחושות לב עמומות. אבל הוא הרגיש שנתקל במשהו בעל משמעות כבירה, והנחיל את הזיכרון הזה לבניו, ועמו הנחיה שיעבירו הם אותו לבניהם אחריהם. לבסוף רבה זרעו והיה לעם. לא עם עצום ורב וגם לא עם רב־עוצמה, אלא עם שנעשה לאומה של עבדים. אך גם הפעם היה מי ששמע את הקול. משה, אדם מורכב ששנותיו עברו עליו בין זרים – כנסיך מצרי וכרועה בין מדיינים. ומה שהקול הזה אמר לו שינה את חייו. בתוך דרמה היסטורית כבירה של

שחרור והתגלות הפך המסר הזה את צאצאי אברהם, שכבר נודעו אז בשם בני־ישראל, לאומת ברית בריבונותו של אלוהים. בסופו של דבר, המסר הזה שינה את העולם.

מסר זה אמר שכל אדם נושא את חותמו של האחד שברא את העולם. כמו האחד הזה, בני־האדם יכולים לדבר, לחשוב ולקיים קשר. הם יכולים לדמיין עולם שאינו נתפס בחושים. הם יכולים להריץ תסריטים שונים של העתיד ולבחור ביניהם. הם יכולים לשנות את סביבתם, מפני שהם יכולים לשנות את עצמם. הם יכולים להוכיח שההיסטוריה אינה חייבת להיות חזרה אינסופית של ניצחון החזק על החלש. הם יכולים לבנות חברה על אדני כבוד האדם, השוויון והחירות – ואף כי בני־ישראל ייכשלו במשימה זו שוב ושוב, הנביאים שאחרי משה לא יחדלו לעורר את החזון והתקווה שכך יהיה. בדרך טמירה הם ירגישו שעל כף המאזניים עומד דבר שיש לו השלכות עצומות.

וכך נמשך המסע, מהוסס, מלווה תמיד בנפילות ולפעמים גם בכישלונות איומים. האנשים שמשה הוליך – בני־ישראל – על פי הכרתם העצמית, "עברים" בפי העמים האחרים, "יהודים" במינוח שבחרה ההיסטוריה – לא איבדו מעולם את אמונתם בחזון המקורי ההוא, גם לא כשאיבדו את כל יתר הדברים: את ארצם, את ריבונותם ואת חירותם.

לאורך השנים התרשמו מהמסר עמים נוספים, וסיגלו להם אותו בצורות שונות מעט, ביצרו דתות חדשות. אחת מהן נודעה בשם נצרות, והאחרת בשם איסלאם. לבסוף, אמונת אברהם לגלגוליה הייתה לדתם של למעלה ממחצית מששת המיליארדים שהם אוכלוסייתו של כוכב הלכת. התמורה שחלה באנושות לא הייתה מוחלטת. נשארנו בני־אדם מועדים לכישלון, שפעם אחר פעם נותרים הרחק מאחורי קו המטרה שנקראנו אליו. ובכל זאת, אלה שנענו לקריאתו של אברהם יצרו רגעים של חסד שרוממו את האדם לגבהים נישאים של יופי מוסרי, רוחני ואסתטי.

על ידי כך נעשה האחד ידוע לרבים, אמנם במעומעם, במראות ובקולות שחרגו מגבולות השפה, שהרי המילים שיצרנו כדי לתאר

דברים בעולמנו אינם מסוגלות, מעצם טיבן זה, לתאר דברים שמחוצה לו. לכל היותר זיהה הקול את עצמו במילים החידתיות, המוצפנות, "אהיה אשר אהיה". אך בכמיהתם לשמוע את הלמעלה-מן-האנושי, למדו בני-האנוש מהו להיות אנושי. כי במצאם את אלוהים, יחידי ובודד, הם למדו סוף כל סוף לכבד את קדושתו של היחידי והבודד שבקרבם, שבכל אחד מהם: את האדם. גם אם מעפר אנחנו, גם אם איננו אלא שאריותיהם של כוכבים שהתפוצצו, גם אם אנו מצבור של גנים העסוקים בהשתכפלות עיוורת – בתוכנו מנשבת רוח אלוהים.

שתי גישות יריבות, שתיהן עקביות ומלוכדות, שתיהן כמובן מוצגות בפשטנות מה, ובכל זאת הן מעמידות בפנינו את הבחירה הגדולה, את שתי המסגרות לציור המצב האנושי. הראשונה חורצת שהחיים חסרי משמעות. השנייה טוענת שהם משמעותיים. העובדות בשני התרחישים זהות. כך גם המדע המסביר אותן. אבל האנשים המספרים את הסיפור הראשון חווים את העולם אחרת מהאנשים המספרים את השני.

אפשר לדמיין אותם מתוכחים. הראשונים מטיחים באחרונים, "איזו יוהרה היא לדמיין שיש ישות שאכפת לה מאתנו!"

האחרונים עונים לראשונים, "איזו יוהרה היא לחשוב שמה שאנחנו רואים ומוכיחים הוא כל מה שישנו!"

הראשונים אומרים לאחרונים, "איזה ביזיון להאמין שיש מישהו אחר שאומר לנו מה לעשות!"

האחרונים עונים להם, "כמה עלוב להאמין, אחרי כל ההיסטוריה הטרגית וההרסנית של האנושות, שאנחנו יודעים הכי טוב בעולם מה הכי טוב לעולם!"

הראשונים אומרים, "האינכם זוכרים את דבריו של כסנופאנס, שאנחנו יוצרים את אלוהים בצלמנו שלנו? 'האדם יצר את האלים שלו, ויצק אותם במתכונת גופו, קולו ומלבושיו'. אילו יכלו הסוסים לעבוד אלוהים, היו עושים את אלוהיהם בצורת סוס. אם לשור היה אלוהים, הוא היה שור."

"אתם שוכחים", משיבים להם האחרונים, "שכסנופאנס אמר זאת כדי להפריך את הפוליטיאיזם ולהצדיק את המונותיאיזם. כסנופאנס לא היה אתיאיסט, אלא מאמין".

לוויכוח אין קץ, אבל אף על פי שנוהגים לתאר אותו כוויכוח בין דת למדע, לא כזה הוא. המדע הוא אותו מדע בשני הסיפורים. ההבדל ביניהם טמון במידה שבה אנו מוכנים לשאול למה. הסיפור הראשון אומר שאין "למה". הסיפור השני אומר שיש. אם העולם קיים, ואם היה זמן שהוא לא היה קיים בו, כי אז מישהו או משהו הביא אותו לידי קיום, מישהו שקיומו אינו תלוי בקיום העולם ואינו חלק ממנו. ואם כן, למה? ההשערה החסכונית ביותר היא שהוא עשה זאת כי כך רצה. אבל מדוע תרצה ישות שאינה תלויה בעולם להביא עולם כזה לידי קיום? יש תשובה משכנעת אחת בלבד: זהו רצון אלטרואיסטי לפנות מקום לאחרות; רצון שבהעדר מילה מוצלחת יותר, אנחנו קוראים לו אהבה.

ישות כזו תיצור עולם מסוג זה שאנחנו חיים בו: עולם שיש בו כוכבים וכוכבי לכת ומגוון אינסופי של צורות חיים שאחת מהן תצליח בסופו של דבר לשמוע את קריאתה של ישות זו עצמה, ולענות לה. קיומו של העולם בעיני אלוהים, וקיומו של אלוהים בעיניהם של בני-האדם, הם הגאולה מן הבדידות. אנחנו שורדים מפני שאיננו לבד. הרת היא הדרמה הקוסמית של היחסים.

הסיפור השני הוא לסיפור הראשון מה שהשירה היא לפרוזה, מה שהמוסיקה היא לדיבור, מה שהפליאה והמורא הם לניתוח ולניסוי. אין לו דבר עם המדע, עם התצפית וההסבר של התופעות הפיזיקליות, וכל עניינו הוא באנושי: במודעות העצמית של האדם, בחירותו, בדמיונו, בבחירות שלו ובבדידותו הקיומית; באני המחפש את האתה, בעצמי המחפש את האחר הגדול. הסיפור הזה עוסק בשאלה שתישאר לאחר שכל המחקר המדעי האפשרי ייעשה. משום שגם כאשר נדע כל מה שאפשר לדעת על מה שקרה ועל האופן שהוא קרה בו, עדיין נוכל להתווכח על המשמעות של מה שקרה.

יהיו אלה שיאמרו שמעבר לעובדות ולהסבר העובדות אין שום משמעות. יהיו אחרים שיאמרו שיש. העולם לא הגיע אלינו עם תגית המציינת את הכוונה שמאחוריו. לאמידתה של כוונה זו הקדישה האנושות במשך מאות רבות את מרב חכמתה, ענוותנותה וניסיונה. לשם ביטויה נדרשים מוסיקה ואמנות, פולחנים וחגים. אבל לומר "מה שישנו ישנו, ואין שום סיבה אחרת לכך" הוא להמית בטרם עת את הנטייה האנושית לשאול ולשאול ולעולם לא לנוח על זרי הדפנה של התשובה "ככה זה".⁵ הסקרנות מוליכה אל המדע, אבל היא מוליכה גם לשאלות שהמדע אינו יכול לענות עליהן.

חיפוש אלוהים הוא חיפוש משמעות. גילוי אלוהים הוא גילוי משמעות. ואל יקל הדבר בעינינו, שכן אנחנו חיות מחפשות־משמעות. חיפוש זה הוא המייחד אותנו. להיות אדם הוא לשאול למה.

מדענים מסוג מסוים שואבים כמדומה עונג פרוורטי מההכרזה שהחיים הם בעצם חסרי משמעות. הנה, לדוגמה, ז'אק מונו:

האדם חייב להתעורר סוף־סוף מחלומו בן האלף, ולגלות את בדידותו המוחלטת, את בידורו היסודי. הוא חייב להבין שכמו צועני, הוא חי על גבולו של עולם זה, עולם חירש למוסיקה שלו, עולם אדיש לתקוותיו ממש כשם שהוא אדיש לייסוריו ולעוונותיו.⁶

ובאופן בוטה יותר, סטיבן ויינברג:

אנו, בני־האדם, כמעט חסרי אונים לנוכח הפיתוי להאמין שיש לנו איזו זיקה מיוחדת ליקום, שחיינו אינם רק תוצר מבדח למדי של שרשרת מקרים שתחילתה בשלוש הדקות הראשונות להיווצרות היקום, אלא איכשהו היינו שם כבר בהתחלה... קשה עד מאוד להכיר בכך שכל זה אינו אלא פירור זערורי בתוך יקום עצום וזה...

קשה אפילו יותר מכך להכיר בכך שהיקום העכשווי הזה התפתח מתוך מצב עניינים מוקדם שאין לנו מילים שתבענה את נכריותו, והוא עתיד להיכחד אל תוך קור לאין־קץ או להט בלתי־נסבל. ככל שהיקום נראה מובן, כך הוא נראה סתמי.⁷

תחושות אלו אינן חדשות. תוכלו למצוא אותן כבר במקרא, בייחוד בספר קהלת:

”הִבֵּל הַבָּלִים!” אָמַר קֵהֶלֶת. “הִבֵּל הַבָּלִים! הַפֶּל הַבָּל... כִּי מְקָרָה בְּנֵי הָאָדָם וּמְקָרָה הַבְּהֵמָה וּמְקָרָה אֶחָד לָהֶם, כְּמוֹת זֶה כֵּן מוֹת זֶה. וְרוּחַ אֶחָד לְכֹל; וּמוֹתֵר הָאָדָם מִן הַבְּהֵמָה אֵין. כִּי הַפֶּל הַבָּל.”
(קהלת א, ב, ג, יט)

כמצב רוח, רובנו חווינו זאת. לרובנו קרה שחשנו שאכן, זו דרך העולם. בימי משבר ואבל נקרעת רקמת המשמעות, ואנו מרגישים זרים בעולם מנוכר. אבל מצב רוח איננו אמיתה; הרגשה איננה עובדה. כקביעה כוללת על מצבו של העולם, למסקנותיהם של מונו וויינברג אין כל תוקף. כרי להבין זאת, הקשיבו לדברים שהם אולי הסיכום הרהוט ביותר שהושמע אי פעם לעמדה האתיאיסטית; הסכיתו לדבריו של ברטרנד ראסל במסתו “פולחנו של אדם חופשי”:

שהאדם הוא תוצר של גורמים שלא הייתה להם שום ידיעה מוקדמת על המטרה שהם הובילו אליה; שמוצאו וצמיחתו, תקוותיו ופחדיו, אהבותיו ואמונותיו, אינם אלא תוצאה של יחסי־מיקום מקריים בין אטומים; ששום להט, שום גבורה, שום עוצמה של הגות ורגש, אינם יכולים לחלץ את חייו של אדם מסופיותם; שכל עמלם של הדורות, כל המסירות, כל ההשראה, כל בוהק הצהריים של גאון האדם, כולם נחרץ גורלם להיכחד במותה הכביר של מערכת השמש, ושהיכל הישגיו של האדם ייקבר בסופו של דבר מהמסד עד הטפחות תחת עיי החרבות

של היקום – כל הדברים הללו, גם אם אינם עומדים מעל לכל ספק, עדיין הם קרובים כל כך אל הוודאות הגמורה שאין תקומה לשום פילוסופיה המבקשת לדחות אותם. רק על גבי הפיגומים של האמיתות הללו, רק על יסודותיו האיתנים של הייאוש הנחרץ, אפשר לבנות בבטחה את ישועתה של הנפש.⁸

שפתיים יישקו. הכפיים כמו נמחאות מעצמן. אלא שנאום דומה, מפואר לא פחות, יכול להינשא גם בשבחה של האמונה:

שהאדם, למרות היותו תוצר של גורמים הנראים כעיוורים, איננו עיוור; שבהיותו ברוא בצלם אלוהים הוא יותר מסתם תוצאה של יחסי־מיקום מקריים בין אטומים; שמכיוון שהוא חופשי, הוא יכול להתרומם מעל פחדיו, ובעזרת אלוהים הוא יכול לברוא נאות צדק וחמלה במדבר החלל והזמן; שאף על פי שחייו קצרים, הרי בלהטו ובגבורתו ובעוצמת הגותו ורגשותיו הוא יכול לזכות באלמוות; שגם האנושות כולה יכולה, עוד לפני שירד עליה מסך הלילה, לברוא בוהק צהריים של רוח האדם, ולבטוח בכך שגם לאחר שאיש מבניה לא יישאר לזכור את הישגיה, כולם יישארו חרוטים על לוח לבו של אלוהים – כל הדברים הללו, גם אם אינם עומדים מעל לכל ספק, הוכיחו את עצמם פעם אחר פעם לאורך ההיסטוריה. אמונתנו מעצימה אותנו, והעדרה מצמצם אותנו. רק על גבי הפיגומים של האמיתות הללו, רק על יסודותיה האיתנים של התקווה הנחרצת, אפשר לבנות בבטחה את ישועתה של הנפש.

מעולם לא הבנתי מדוע המתייאש נחשב אמיץ מן המקווה. פרויד אמר שהאמונה הדתית היא האשליה המנחמת שיש דמות אב. אבל המאמין הדתי יכול לומר שהאיתאזם הוא האמונה המנחמת שאין דמות אב, ולכן אנחנו יכולים לעשות כל שלבנו חפץ ולצאת פטורים בלא כלום: חלומו של כל מתבגר. למה האחד נחשב אסקפיסט והשני לא? מדוע

קריאתו של אלוהים לאחריות נתפסת כבחירה הקלה? מדוע האמונה שיש המחזיקים בה מתוך הסתמכות על דטרמיניזם מדעי, שאין לנו רצון חופשי ולכן אין לנו אחריות מוסרית, איננה נחשבת לאסקפיזם הגדול מכולם?

אין שום ממצא מדעי – לא בקוסמולוגיה, לא בביולוגיה האבולוציונית, לא במדע המוח – המצביע על כך שהיקום חסר משמעות. אין, וגם לא יכול להיות; שכן לחיפוש אחר משמעות אין קשר למדע, אך יש לו קשר הדוק עם הדת. עכשיו עלינו להבין מדוע.

משמעותה של מערכת

לודוויג ויטגנשטיין כתב:

מובנו של העולם חייב להימצא מחוצה לו. בעולם הכול הוא כפי שהנו, וכל מה שקורה, קורה כפי שהוא קורה. בו אין שום ערך, ואילו היה בו ערך, לא היה לו כל ערך.

אם קיים ערך שיש לו ערך, חייב הוא להימצא מחוץ לכל מה שקורה, מחוץ למה שהנו-כך-וכך, מפני שכל מה שקורה והנו-כך-וכך הוא מקרי.

מה שעושה את העולם ללא-מקרי אינו יכול להיות בתוך העולם, שכן אז הוא היה, חרף זאת, טוב, מקרי. הוא חייב להימצא מחוץ לעולם.

במחזהו של פיטר שאפר ציד השמש המלכותי יש סצנה נהדרת, שבה מגיש חוקר הארצות הספרדי פיזארו ספר תנ"ך לאטאהואלפה, המלך-האל של בני-האינקה. אטאהואלפה בוחן את הספר בזehירות, בחמשת חושינו. הוא מביט בו, מריח אותו, ממשש אותו, מלקק אותו, מקרב אותו אל אוזנו – ולבסוף משליך אותו ממנו והלאה. הוא חושב שזהו איזה פְּטִישׁ, אולי מכשיר של כישוף. אין לו מושג מהו ספר. כיצד מסבירים של אדם כזה מהו ספר? ההסבר ייגע מעט מאוד באיכויות הפיזיות של

הספר, והרבה מאוד בתולדות הכתיבה, בהתפתחות האלפבית וכן הלאה. כך הוא הדבר בכלל, באשר לחפצי אמנות ולמוסדות חברתיים: המשמעות שלהם כרוכה במידה מועטה בלבד בטבעם הגשמי, ובמידה רבה מאוד בדרכים שהם מסמלים ומתפעלים בהן היבטים של המצב האנושי. משמעות אינה תופעה טבעית, אלא תופעה תרבותית.

דמיינו איך הייתם מסבירים לאדם שמעולם לא שמע על כסף מה אתם בעצם עושים כשאתם מושכים מזומנים מכספומט. אדם זה עשוי לצפות בכך אלף פעם, ללמוד היטב על טיבו הקשיח של הכרטיס ולהכיר את לחיצי הכספומט כאת חריצי כף ידו שלו – ועדיין לא להבין כלל מה התרחש פה. כדי להסביר לו את מהותה של העסקה הכלכלית שעשיתם, תצטרכו ללמד אותו על תולדות חלוקת העבודה, ההמרה וסחר החליפין, על ראשית השימוש במתכות יקרות כהילך חוקי, ועל המעבר מערך ריאלי לערך נומינלי המיוצג באמצעות שטר בנקאי; ואז תצטרכו להסביר לו מהו בנק, מהם פיקדונות, משיכות ואשראי, וכן הלאה.

קחו, כדוגמה נוספת, את הכדורגל. תייר היפותטי ממדינה שהמשחק טרם חדר אליה מבקש להבין את הטקס המזור הזה, המעורר התרגשות רבה כל כך. אתם מסבירים לו את חוקי המשחק, מלמדים אותו על מה מכריזים כפאול, מה נחשב לגול, וכיוצא באלה. "יופי", אומר התייר, "אני מבין את המשחק עכשיו. אבל עוד לא הבנתי למה אתם כל כך מתרגשים ממנו". בשלב הזה תצטרכו לעזוב את החוקים, ולפנות להתבוננות מעמיקה יותר במהותו של משחק הספורט כהתמרה של סכסוך לכדי הליך טקסי, ובתפקידו של המשחק כמנצל כישורים הנדרשים בסכסוכי דמים. אולי אפילו תסבירו שהעימות המוטקס מפחית את הצורך בעימות ממשי, ותתארו את מגרש הכדורגל כתחליף לשדה הקרב.

לכל מערכת יש היגיון פנימי – דיני הבנקאות, חוקי הכדורגל – אבל המשמעות שלה נמצאת במקום אחר, ואפשר להבין אותה רק מתוך התבוננות בהקשר האנושי הרחב יותר שהיא נמצאת בו. כדי לעשות זאת צריך לצעוד אל מחוץ למערכת, ולחשוב לשם מה

נוצרה. אין שום דרך להבין את משמעותו של הכדורגל מתוך ידיעת חוקיו בלבד. החוקים מלמדים אותנו איך לשחק, אך אינם מסבירים מדוע אנשים משחקים ולמה הם משקיעים במשחק רגשות עזים כל כך. דרכי התפעול של מערכת אינם מסבירים את המקום שהיא תופסת בחיים האנושיים.

משמעותה של המערכת נמצאת מחוץ למערכת. לפיכך, משמעותו של העולם נמצאת מחוץ לעולם. זו הייתה המהפכה של המונותיאזם האברהמי.

המונותיאזם לא היה רק צמצום חשבוני של אלים רבים לכדי אל אחד. שינוי כזה היה חוסך הוצאות על בניית מקדשים, אבל לא היה משנה את המצב האנושי. השינוי המהותי היה גילוי האל שמחוץ לעולם. לרעיון זה, ורק לו לברדו, היה הכוח לחלץ את החיים מהטרגדיה ומהסתמיות. רבים טועים לחשוב שהפוליתיאזם והמונותיאזם הם שני מינים בתוך הסוג "דת", שני גוונים של אותו דבר. אין הדבר כך כלל וכלל. האלים של הפוליתיאזם, כל אותה מרחשה קולנית, היו בתוך העולם. הם היו מושאיו של הטבע, לא יוצריו. אולי היו האלים חזקים מבני־האדם; לבטח האריכו ימים מהם, שכן היו בני־אלמוות. אבל הם היו בתוך העולם, וככאלה לא יכלו לתת לו משמעות.

אותו דבר עצמו נכון גם כאשר למדע, שעניינו הוא יחסי הגומלין בין הדברים שבתוך העולם הטבעי. נכון, יש שוני רב בין הסבר מטאורולוגי לגשם, ובין ההסבר שהגשם הוא מעשה ידי האל האצטקי טְלֶלֶק, או האל הפרסי תישְתַרִיא, או עמיתם היפני טאקי־צו־היקו, או אי־מוגוד האשורי, או כל אל אחר מרשימת הליהוק המרשימה של אלי הגשם ואלותיו. המדע איננו מיתוס, המיתוס איננו מדע. ובכל זאת, שניהם מבקשים להסביר תופעות טבע מסוימות בעזרת תופעות טבע אחרות. במובן זה, המיתוס הוא קדם־מדע. המדע החליף את המיתוס. אולם לא המדע ולא המיתוס יוצרים משמעות. מפני שמשמעות יכול לתת רק מה, או מי, שנמצא מחוץ למערכת. וכך, הגשם יורד על הצדיקים ועל הרשעים גם יחד. החפים והאשמים גוועים זה לצד

זה בשנות בצורת, ויחד הם טובעים בשיטפון. בימי קדם האלים היו אדישים לאנושות במקרה הטוב, ואויביה הפעילים במקרה הרע. מדענים מסוגם של ז'אק מונו וסטיבן ויינברג אומרים היום על הטבע אותו הדבר; ובעולם ההקשרים שלהם הם צודקים. הטבע אדיש להפליא לזהותנו ולערכנו. הוא חף ממוסריות וריק ממשמעות. בדרכיהם השונות מלמדים אותנו המיתוס והמדע על היחס שבין החלקים – אך לא המיתוס ולא המדע יכולים ללמד אותנו על משמעותו של השלם. רק משהו או משהו שנמצא מחוץ לעולם יכול לתת לעולם משמעות. רק אמונה באל טרנסצנדנטי יכולה לכונן קיום אנושי שאיננו טרגי. בעולם טרגי עשויה אמנם להיות משמעות לחייהם של יחידים, אבל לא לחיים כשהם לעצמם. צדק ברטרנד ראסל. אם תוציאו את אלוהים מהמשוואה – נישאר עם ייאוש נחרץ. בכך היה ראסל ישר יותר מרוב ממשיכיו.

האם אפשר להוכיח שלחיים יש משמעות? ברור שלא. דמיינו שני אנשים המתבוננים בקורות חייהם. הראשון מביט אחורה ורואה רק סדרה של מאורעות חסרי חוט מקשר. השנייה רואה סיפור מלוכד. לחייה יש משמעות. אפשר לבטא את המשמעות הזאת כסיפור. כמובן, אישה זו יודעת שהיו בסיפור שלה הפרעות, עצירות, פניות שגויות, תקופות ארוכות ששום דבר מהותי לא קרה בהן. אבל בהביטה לאחור היא יכולה לראות שהיא נענתה להזמנה, תחילה בגמגום ואחר כך במידה גוברת והולכת של ביטחון. שני האנשים הללו גרים באותו עולם, אבל הם חיים שני סוגי חיים.

כמעט כל הדברים שאנשים חיים למענם אינם ניתנים להוכחה. חשבו למשל על האמון. יש אנשים שעמדתם כלפי העולם בוטחת, חיובית, מקווה. הם בוטחים בזולתם. מפעם לפעם הם נבגדים. הם לומדים להיות זהירים יותר. הם מגלים שעם אנשים מסוימים וטיפוסים מסוימים מוטב שלא להתעסק. אבל בעיניהם, אלה הם יוצאי הדופן. הם אינם מאבדים את האמון הבסיסי שלהם בבני־אדם. לעומתם, יש אנשים הרואים כל יחסים בין־אישיים כאיום פוטנציאלי, אולי משום

שילדותם עברה עליהם בלי קשר הורי יציב ואוהב. אנשים אלה חשדנים כלפי זולתם. הנחת היסוד שלהם היא שאי־אפשר לסמוך על בני־אדם. שָׁפָל האדם כוזב. ששגיאה היא לכטוח באדם, וסכנה היא לאהוב אותו. כל ההוכחות שבעולם לא תגרומנה לאנשים אלו לשנות את דעתם. כדי שיוכלו לתת אמון בזולתם הם זקוקים לא להוכחה, אלא לריפוי – דבר שאינו שונה בהרבה מהמרת דת.

כך הדבר במישור האישי. אבל הוא נכון גם בקנה מידה גדול יותר. קחו לדוגמה את ההיסטוריה. יש אנשים שאינם מוצאים בה שום משמעות. הם רואים בה, כלשונו הציורית של ג'וזף הלר, "שקית אשפה של התרחשויות אקראיות שנקרעה ונתפזרה ברוח"¹⁰. אבל היו גם אחרים – בולט ביניהם טולסטוי במלחמה ושלום – שהאמינו שמתחת לפניהם הגלויים של המאורעות מסתתרת תכנית גדולה שהנפשות הפועלות אינן מודעות לה.¹¹ נביאי ישראל האמינו שההיסטוריה היא דרמה שנושאה הוא גאולה. בעיני הנוצרים, הנושא היה הישועה האישית. גיבורי הנאורות סברו שזהו סיפורה של הקדמה. אין זו מחלוקת על העובדות ההיסטוריות, אלא על פרשנותן.

איננו יכולים להוכיח שהחיים ספוגים במשמעות ושאלוהים קיים. אבל באותה מידה, גם איננו יכולים להוכיח שהאהבה עדיפה על השנאה, שהאלטרואיזם טוב מהאנוכיות, שהסליחה נעלה על תאוות הנקם. איננו יכולים להוכיח שנכון יותר לחוות את העולם מתוך תקווה מלחווה אותו מתוך הכרה טרגית. כמעט כל האמיתות שאנו חיים לאורך אינן ניתנות להוכחה, והתשוקה להוכיח אותן מבוססת על בלבול מזהיר בין הסבר ובין פרשנות. הסברים אפשר להוכיח; פרשנויות לא. המדע עוסק בהסבר. אולם המשמעות היא תמיד עניין של פרשנות. היא שייכת לאותה מחלקה שמשתייכות אליה האתיקה, האסתטיקה והמטפיזיקה. בכל אחת מהדיסציפלינות הללו אי־אפשר להוכיח שום דבר מהותי, אך הדבר אינו מבטל את תקפותן. אדרבה, אלו הם שלושה מחדרי האוצרות המרשימים ביותר של חכמת אנוש. השקפותיהם השונות של בני־האדם באשר למצב האנושי הן לעתים קרובות נעדרות בסיס משותף המאפשר השוואה. שום

הוכחה, שום ראיה ושום בית משפט לא יוכלו להכריע ביניהן, מפני שלמחזיקים בהן יש דעות שונות באשר לשאלות כגון מה נחשב להוכחה, ממה עשויה ראיה ומהו הרכב השופטים היאה. ההצבעה על השקפה אחת כאמיתית ועל האחרת כשקרית היא מעשה אפשרי לא יותר מכפי שאפשרי להכריע באופן משפטי בין אופטימיות לפסימיות, בין מדע לדת, בין פרוזה לשירה, בין אומץ ובין דרך חיים הנמנעת מכל הסתכנות.

למרות זאת, המחשבה שלא חשוב באיזו השקפה נבחר היא שגיאיה שאין גדולה ממנה. חיים בלי אמון או בלי אהבה הם – כך מרגישים רובנו – חיים מדולדלים, חיים שנעקק מהם אותו מנעד חווייתי שמשוררים והוגים החשיבו לכיטוי העילאי לאנושיותנו. חיים שאין בהם משמעות הם מחזה אימה. אלבר קאמי, שהאמין שאין שום משמעות ושהחיים הם אבסורד, טען במסתו "המיתוס של סזיפוס" שהשאלה היסודית של הפילוסופיה היא "מדוע לא להתאבד?" אפשר לחיות חיים בלי משמעות, ממש כפי שאפשר לחיות בלי מוסיקה, בלי חוש הומור, או בלי האומץ להסתכן. אבל אי-אפשר לטעון ברצינות שאבדן המשמעות איננו אבדן.

את האמונות הנטועות עמוק מכדי שאפשר יהיה להוכיחן נוח להסביר כאמונות ממסגרות. כמו מסגרת, הן אינן חלק מהתמונה, אבל הן משוות לתמונה את צורתה, את קווי המתאר שלה, את האוריינטציה שלה. לכל אדם, ולכל תרבות, יש אמונות ממסגרות הקובעות את עמדתם הבסיסית כלפי העולם. אמונות אלו מעצבות את דרך ההסתכלות שלנו על דברים, את אופן הדיבור שלנו עליהם ואת דרך התגובה שלנו. בדרך כלל איננו מודעים לאמונות אלו, ממש כשם שאנו נוטים להתבונן בתמונה ולא במסגרת.¹²

אחת הדוגמאות המובהקות לאמונות ממסגרות היא אמונה שהמדע מחזיק בה, הלוא היא הרעיון שהיקום מתנהל על פי חוקים מסוימים שאינם משתנים. כפי שהראה דייוויד יום במאה השמונה-עשרה, אמיתותו של עיקרון זה אינה ניתנת להוכחה. העובדה שתופעות

מסוימות התרחשו מיליון או מיליארד פעם אין בה כדי להבטיח שהן תתרחשנה גם בפעם הבאה. ברטרנד ראסל המחיש עיקרון זה בצעירו את החיים כפי שהם נראים בעיני תרנגול הודו. מדי יום הוא מקבל את מזונו מידי בעליו. כיוון שהוא תרנגול הודו מדעי, הוא מסיק מכך שזהו חוק טבע. רק בערב חג ההודיה הוא מגלה את ההבדל שבין סבירות ובין ודאות.¹³ בעיה זו, המכונה בעיית האינדוקציה, היא בלתי־פתירה. המדע נשען על האמונה ש"אלוהים אינו משחק בקובייה", כפי שניסח זאת אלברט איינשטיין. אי־אפשר להוכיח את זה, אבל זה פועל. יש עוד הרבה אמונות ממסגרות שאינן ניתנות להוכחה, והן הביכו את הוגי הדעות מאז החלו בני־האדם לחשוב באופן שיטתי על דברים מסוג זה. האם יש באמת עולם שם בחוץ, או שמא מה שישנו הוא רק רשמי החושים שלנו? האם ישנן תודעות אחרות משלי? האם יש לנו רצון חופשי? האם היקום קיים זה מיליארדי שנים, או אולי הוא התהווה רק לפני חמש דקות, ואתו זיכרונות־דמה כוזבים ועדויות מפוברקות? אלו הן סוגיות מרכזיות בכל קורס מבוא לפילוסופיה. אמונות ממסגרות – שיש עולם מחוץ לתודעתנו, שיש תודעות אחרות, שיש רצון חופשי – נמצאות מעבר להישג ידה של ההוכחה. ואף על פי כן, הן הנותנות משמעות לכאוס של ההתנסות.

אמרתי שאפשר לחיות בלי משמעות. אבל דרך חיים כזו תהיה זרה, קצרת רואי ומתגוננת. אנו יודעים זאת בזכות מקבילה היסטורית. העולם כפי שהוא נתפס בראשית המאה העשרים ואחת בעיני האתיאיסטים החדשים הוא בעל קווי דמיון רבים לעולמה של יוון העתיקה במאה השלישית לפני הספירה הנוצרית, יוון של עידן הסטואיקנים, הספקנים, הציניקנים, ומעל לכול האפיקוראים. אפיקורוס, ותלמידו הרומי לוקרטיוס, האמינו שהעולם החומרי הוא המציאות היחידה, ושהעולם עשוי מאטומים שפשוט משנים את תצורתם במהלך הזמן, ושלאלים אין שום עניין בעסקיהם של בני־האדם. האפיקוראים הם שותפיהם הקדומים של האתיאיסטים החדשים במטריאליזם הרדוקטיבי שלהם ובאיבתם כלפי הדת. הם טענו שאין נשמה, אין חיים אחרי המוות, אין

משמעות להיסטוריה ואין מטרה נשגבת לחיים. הנוסחה לאושר, על פי האפיקוראים, היא עונג מרבי בהסתכנות מזערית. כך, פחות או יותר, היה מייעץ לנו אפיקוראי כיצד לחיות את חיינו: אל תיכנסו למחויבויות רגשיות. נסו לחיות את הרגע, אך הכינו את עצמכם גם לימים קשים. אל תמשכנו את חייכם בנישואים, ואל תתייסרו בעול גידול ילדים. חיים רק פעם אחת, כך שאין שום הצדקה לסגור אופציות ולבזבז את הזמן על גידול הדור הבא, כי כשההשקעה שלכם תישא פירות אולי כבר לא תזכו לראות אותה. אל תיכנסו לחיים הציבוריים: זה גורם ללחץ ומעורר קנאה. אל תבזבזו זמן רב מדי על אנשים אחרים: רובם המכריע לא ייתן לכם דבר בתמורה, ואפילו לא יטרח להודות לכם. מה שחשוב הוא אתם עצמכם. האחרים יכולים לדאוג לעצמם, ואם לא, זו הבעיה שלהם, לא שלכם. בלו את זמנכם עם חברים. חיו בפשטות. התרגלו לברידות. דעו שהצורה הנעלה ביותר של החופש היא המודעות להכרח, והצורה הנעלה ביותר של הדעת היא לדעת שאיננו יודעים כלום. אל תשאלו לשם מה החיים. חיו מיום ליום. וכשהחיים נעשים מעיקים, שימו להם קץ בזמן ובמקום שתבחרו. זהו מענה שפוי לעולם שאין לו משמעות. אבל זהו גם תסמין לחברה הנמצאת בשקיעה מתקדמת. היחיד יכול לחיות בלי משמעות. אבל החברה, בטווח הארוך, לא.

אחתום פרק זה בסיפורו של אדם שלא פגשתי מימיי, אך מפעל חיי נסך בי השראה. שמו היה ויקטור פראנקל. הוא נולד בווינה ב-1905. ב-1942, כשכבר היה נוירולוג ידוע, גורש עם בני-משפחתו למחנה הריכוז טרזינשטאט. במהלך שלוש השנים הבאות שהה במחנות השמדה, ביניהם אושוויץ ודכאו. מכל משפחתו שרדו רק הוא ואחת מאחיותיו. הוא שמר על שפיות דעתו במחנות באמצעות צפייה בחבריו האסירים, כאילו הוא והם משתתפים בניסוי. הוא הבחין בכמה שלבים שהם עברו. השלב הראשון היה שלב ההלם והסרת האשליות. עם הגיעם של האסירים למחנה דאגו הנאצים להפשיט אותם מאנושיותם בכל דרך שעלתה בדמיונם השטני. הם לקחו מהם כל מה שיש בו כדי

להותיר בהם שמץ של תחושת אנושיות: את בגדיהם, את נעליהם, את שיערם ואף את שמותיהם. מפראנקל הם גזלו את אוצרו היקר ביותר, כתב יד מדעי ובו מפעל חייו. פראנקל כתב שברגע שהוא "מחקתי את כל חיי הקודמים"¹⁴.

השלב השני היה אפתייה: השטחה גמורה של הרגשות. האנשים הפכו לאוטומטים שחייהם אינם חיים, אלא התגלגלות של הקיום מיום ליום. על השלב הזה שאל פראנקל שאלה גורלית: האם נותר חופש כלשהו לְאדם ששדרו ממנו הכול – את כבודו, את רכושו, ואפילו את עצם היכולת להחליט? לקרבנותיהן של רדיפות היהודים הקודמות ניתנה בחירה: התנצרו או מותו. בשואה לא הייתה בחירה. מה נשאר לך לאחר שאיבדת כל מה שאפשר לאבד? פראנקל גילה שיש חופש אחד שלעולם אי־אפשר לקחת מאדם:

אנו, שחינו במחנות ריכוז, זוכרים את האנשים אשר היו עוברים מצריף לצריף כדי לעודד רוחם של אחרים, כדי לפרוס להם מפרוסת לחם האחרונה. אולי הם היו מעטים, אך די בהם להוכיח כי אפשר ליטול מן האדם את הכול חוץ מדבר אחד: את האחרונה שבחירויות אנוש – לבחור את עמדתו במערכת נסיבות מסוימת, לבזר את דרכו.¹⁵

החופש שנותר היה ההחלטה איך להגיב. פראנקל שרד במחנות כי ניתח כל הזמן את מה שקורה לו ולאחרים, ועזר להם למצוא סיבות להמשיך לחיות. מצב מקשה־חוששים במיוחד שאסירים רבים הגיעו אליו היה מה שפראנקל כינה "חוסר עתיד": העדר מוחלט של תקווה. פראנקל זוכר כיצד "אחד האסירים שכבואו אל המחנה צעד בטור ארוך של אסירים חדשים מן התחנה אל המחנה פנימה, סיפר לי אחר כך כי הוא הרגיש את עצמו כאילו הוא צועד בלווייתו שלו"¹⁶.

שני אסירים שהיו עם פראנקל תכננו להתאבד. כאשר שוחח עמם הצליח לשכנע כל אחד מהם שעדיין יש דבר שעליו לעשות. אחד מהם פרסם סדרת ספרים גיאוגרפיים שטרם הושלמה. חיכתה

לו אפוא משימה. לשני הייתה בת אהובה שחיכתה לו בחוץ לארץ. חיכה לו אפוא אדם. בשני המקרים, העיקר היה הידיעה שנוטר דבר ששום אדם אחר אינו יכול לעשותו.¹⁷ זה היה גרעינה של התוכנה שפראנקל הפך לאחר המלחמה לאסכולה חדשה בפסיכותרפיה. הוא קרא לה "לוגותרפיה", מהמילה היוונית לוגוס שהוראתה מילה, דבר, במובן הרחב של המושג: הממד הרוחני של חיי האדם, המעניק לחיים תחושה של תכלית. את הרעיון סיכם בשלוש מילים שהן כותר ספרו הידוע ביותר: **האדם מחפש משמעות**.

ההומו ספיינס, טען פראנקל, הוא החיה המחפשת משמעות. אולם כדי להעמיד משמעות גם בתנאי חיים נואשים שומה עלינו להיות מסוגלים לעשות כמה דברים, בעצמנו או בסיוע של אחרים. ראשית, לסרב להאמין שאנחנו קרבנותיו של הגורל. אנחנו חופשיים. עד גבול מסוים, אנחנו המחברים של ספר חיינו. שנית, עלינו לדעת שיש יותר מדרך אחת לפרש את מה שקורה לנו; יותר מדרך אחת לספר את סיפור חיינו. שלישית, פראנקל מדגיש שהמשמעות נמצאת מחוצה לנו. היא קריאה ממקום אחר:

במצב של לאחר ייאוש, אדם אינו צריך לשאול "מהי משמעות חיי?" אלא להבין שהוא עצמו זה שנשאל. החיים מציגים לו את בעיותיהם, ותפקידו הוא לענות לשאלות אלו על ידי נטילת אחריות לחייו. החיים הם מטלה, אך בשביל האדם הדתי הם גם שליחות, והוא מודע לקיומו של השולח. במשך אלפי שנים שולח זה נקרא אלוהים.¹⁸

למצוא משמעות בחיים הוא למצוא משהו שנקראנו לעשות, משהו שאף אדם אחר איננו יכול לעשות. לא קל לגלות מהי המשימה הזו. יש מצבי דיכאון, שבהם פשוט איננו יכולים לעשות זאת בעצמנו ("אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים", אומר התלמוד על מצבים כגון אלה¹⁹). אולם משאנו מוצאים את המשימה, חיינו מתמלאים במשמעות ומתחדש בנו הרצון לחיותם.

הלוגותרפיה של פראנקל היא חלק מרעיון מקיף יותר, שאני קורא לו "האתיקה של האחריות".²⁰ המילה "אחריות" עומדת בזיקה למילה "אחר" (ובאנגלית היא נגזרת מהמילה "מְעֵנָה"). אחריות היא מענה לשאלה שהציג מישהו אחר. האחריות איננה דבר שבא מבפנים, אלא תמיד תשובה למשהו, או למישהו, שמחוץ לנו. בספרו העצמי האחראי כותב ריצ'רד ניפור: "רעיון האחריות מאשר כי כל פעולה הנעשית כלפיך היא מעשה אלוהים. הגב אפוא לכל הפעולות הנעשות כלפיך מתוך מחשבה שאתה מגיב למעשה אלוהים".²¹ ועוד הוא כותב: "במיוחד מודעים אנו לקיומנו באותו רגע שבו פועל כלפינו בעוצמה משהו מבחוץ; כשאנחנו נדרשים להיענות לאתגר באמצעות פעולה משלנו, כפי שקורה למשל כשאנו עומדים בפני הכרעה חשובה".²² החיים האחראיים הם חיים המגיבים לאחר. מבחינה תיאולוגית, פירוש הדבר הוא שאלוהים הוא שְׂאֵלָה שחיינו הם התשובה לה. פראנקל הציל חיים כשעזר לאנשים למצוא סיבה לחיות, סיבה שמקורה מחוץ לעצמי. זוהי, אם תרצו, גרסה מחולנת למונותיאזם האברהמי, שהחל בקריאה אלוהית. פראנקל, וכמוהו גם אני, האמין שהחיפוש אחר משמעות הוא המכונן את האנושיות שבנו.

הבה נסכם. המדע הוא החיפוש אחר הסבר. הדת היא החיפוש אחר משמעות. המשמעות אינה סרח עודף לקיום האנושי, מפני שהאדם הוא החיה המחפשת משמעות. להאמין, על בסיס המדע, שאין ליקום משמעות, פירושו לבלבל בין שני תפקודים קוגניטיביים: הסבר ופרשנות. החיפוש אחר משמעות, גם אם נקודת המוצא שלו היא המדע, מוכרח ללכת אל מעבר למדע. המדע איננו מניב משמעויות, וגם אינו מוכיח את העדרן.

משמעותה של מערכת נמצאת מחוץ למערכת. לפיכך, משמעותו של העולם נמצאת מחוץ לעולם. האמונה באלוהים שהוא חיצוני לעולם היא תגליתו הגדולה של המונותיאזם האברהמי, ששינה את המצב האנושי בכך שחנן אותו במשמעות – ועל ידי כך הציל אותו, בשם התקווה, מן הטרגדיה. כי אם אלוהים ברא את העולם הפיזי,

אלוהים חופשי; ואם אלוהים חופשי זה ברא אותנו בצלמו, גם אנו חופשיים; ואם אנחנו חופשיים, כי אז ההיסטוריה איננה עשויה חזרות נצחיות; שהרי אם אנחנו יכולים לשנות את עצמנו, אנחנו יכולים לשנות את העולם. זהו הבסיס הרתי של התקווה.

יש תרבויות שאינן שותפות לאמונות הללו. אלו הן, בסופו של דבר, תרבויות טרגיות, כי הכוחות שהן מאמינות בהם, תהיה צורתם אשר תהיה, הם ביסודם אדישים לגורלו של האדם. בתרבויות מסוימות, אלה הם כוחות טבע. בתרבויות אחרות, אלה הם מוסדות אנושיים – האימפריה, המדינה, המערכת הפוליטית או הכלכלה – או קבוצות אנושיות: השבט, האומה, הגזע. אבל בכל התרבויות הללו השורה התחתונה היא טרגדיה, מפני שאף לא אחת מהן מייחסת חשיבות מוחלטת ליחיד כיחיד. כולן, בסופו של דבר, מקריבות את היחיד; ומשום כך כולן, בסופו של דבר, מתות בעצמן. יש רק דבר אחד שבכוחו להביס את הטרגדיה. זוהי האמונה באלוהים שבאהבתו טבע בכל אדם את צלמו שלו – ובזאת חנן כל אחד מאתנו בכבוד־אדם שאינו נתון לשום ספק ולשום התניה.